

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ROMA PAPALARININ AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ İMPERİYASI ƏRAZİSİNDƏ DİNİ SİYASƏTİ (XVI- XVII ƏSRLƏR)

İxtisas: 5502.01 – “Ümumi tarix”

Elm sahəsi: Tarix

İddiaçı: **Günay Eldar qızı Heydərli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı-2024

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Qədim dünya və orta əsrlər tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudov

Rəsmi opponetlər: Tarix üzrə elmlər doktoru, dosent
Fərhad Rafiq oğlu Cabbarov

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əhməd Sabir oğlu Quliyev

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Nurlan Paşa oğlu Nəsirov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED. 2.20 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Tarix elmləri doktoru, professor

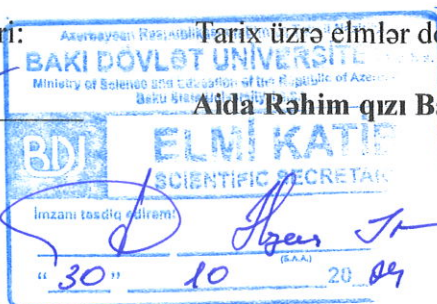
İbrahim Xudaverdi oğlu Zeynalov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dosent

Kəmalə Telman qızı Nəcəfova

Elmi seminarın sədri: Tarix üzrə elmlər doktoru, dosent

Aida Rəhim qızı Bağirova

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. 1453-cü ildən etibarən, Konstantinopolun fəthiylə Osmanlı imperiyasının Avropanın içərilərinə doğru genişlənmə prosesi başladı. Osmanlı imperiyası bununla daxili sabitliyini və sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etdi. Papa II Urbanın (1088-1099) zamanından Qərb dünyasının planladığı “türkləri Aralıq və Mərmərə dənizləri ətrafından çıxartmaq” ümidi puç oldu. Papalığ Bizansın süqutunu “xristianların eyibi” kimi xarakterizə edərək təkçə “kafir türk” obrazını deyil, xaç yürüşlərini, müqəddəs ittifaqları, indulgenziyaları və əsrlərlə davam edən müsəlman-xristian qarşıdurmasını gündəmə gətirdi. Əgər əvəlki, XI-XIII əsrlərin xaç yürüşləri “müqəddəs torpaqları xilas etmək” şüarı ilə aparılırdısa, XV-XVII əsrlərin şüarı “türkləri Anadoludan çıxartmaq” idi. Digər tərəfdən də Katolik Avropası artıq müdafiə olunan tərəf idi. Papa II Piyin dililə desək: “Əvvəllər biz xarici ölkələrdə məğlub olurduq. İndi isə bizi öz evimizdə, Avropada vururlar”.¹

Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə aparan istənilən qüvvə papalar tərəfindən müttəfiq olaraq görülürdü və ittifaqa cəlb olunmaq üçün əlaqələr yaradılırdı. Bu dövrdə xristian ölkələrində Prester Con mifi geniş yayılmışdı. Bu mifə görə İslam ölkələrində yaşayan Prester Con adlı bir nəfər xristianlara köməyə gələrək Qüdsün alınmasına kömək etmişdi. Qeyd edək ki, bu əfsanəni tədqiq edən Lev Qumilyov Prester Conun tampliyerlər ordeni tərəfindən uydurulduğunu və xaç yürüşlərinə haqq qazandırmaq məqsədi daşdığını vurğulayır. Beləliklə, bu mifi əlində bayraq edən Roma papaları XIII əsrdə müsəlman ölkələrini işğal edən monqol xanlarını, XV əsrdə isə Osmanlı sultanı İldırım Bəyazidi məğlub edən Əmir Teymuru Prester Con olaraq görməyə başladı. XV əsrin II yarısından isə osmanlılara qarşı mübarizə aparan Ağqoyunlu Uzun Həsən Qərb ölkəsinin diqqətini öz üzərinə çəkdi. 1501-ci ildə isə Azərbaycan torpaqlarında qüdrətli Səfəvilər imperiyasını yaradan Şah I İsmayılın soracağı

---

¹ Piccolomini S. Oration "Moyses vir Dei" of Enea Silvio Piccolomini/ S. Piccolomini, tərtd.ed., Michael von Cotta-Schönberg. – Copenhagen: University of Copenhagen, - 2017. - 46p.

“Avropanın Şərqdə pəncərəsi” adlandırılan Venesiya vasitəsilə Papalığa çatdı. Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Osmanlı imperiyası ilə müharibə aparması Roma papalarını ümidləndirdi və Səfəvi şahları “xilaskar” olaraq görülməyə başladı.

Tədqiqat mövzusunun aktual edən bir sıra səbəblər var. İlk öncə qeyd edək ki, ərazimizdə tarixən formalaşmış tolerantlıq ənənələri var və bu ənənələr keçən əsrlər ərzində yeni xüsusiyyətləri özündə cəmləyərək xalqımızın əsas keyfiyyətlərindən birinə çevrilmişdir. Fərqli tarixi dövrlərdə bu coğrafi ərazidə məskunlaşmış müxtəlif dini konfessiyaların üzvləri heç bir məhdudiyyətlə üzləşmədən fəaliyyət göstərirlər. Bu dini dözümlülüyün və konfessiyaların arasındakı tarixi əlaqələrin izlərini dünya katoliklərinin mərkəzi Vatikanla qurulmuş möhkəm əlaqələrdə görə bilərik. Dinlərarası münaqişələrin davam etdiyi bir dövrdə Vatikanla yaradılmış ikitərəfli əlaqələrin yüksək səviyyədə olması bu əlaqələrin tarixini tədqiq etməyi aktual edir və bu tarixə aydınlıq gətirmək, tarixi baxış formalaşdırmaq tarixçilərin üzərinə vəzifə olaraq düşür. Mövcud dissertasiya XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi imperiyasının mövcud olduğu coğrafi arealda papaların yeritdiyi dini siyasətin tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir. XVI-XVII əsrlərin araşdırma dövrü kimi seçilməsinin səbəbi Papalıq-Səfəvi əlaqələrinin bu dövrdə daha intensiv olması və katolik missionerlərin Azərbaycan Səfəvi imperiyasında fəaliyyətlərinin bu dövrə təsadüf etməsidir.

Mövzunu aktual edən digər səbəb kimi hazırda Qərbi Avropada hökm sürən islamafobiya tendensiyasını göstərə bilərik. İslam “Qərb mədəniyyətinə təhlükə” adlandırılır və islam mədəniyyəti “Qərbdən geridə qalan mədəniyyət” kimi şərh edilir. Orta əsrlərin “xaç yürüşü” siyasəti müasir dövrdə şəklini dəyişdirib və tədqiqatçılar yaradılan islamafobiyanı "düşmən" axtarışında olan Avropanın "uğurlu" uydurması, İslam ölkələrini siyasi-iqtisadi cəhətdən zəiflətmək üçün ideal səbəb hesab edirlər. Mövzuda tədqiq edilən dinlərarası əlaqə, Azərbaycan Səfəvi imperiyasının missionerlərin İslam əleyhinə sərgilədiyi aqressiv münasibətin əksinə olaraq yeritdiyi tolerant siyasət, öz xristian təbəəsinə, eləcə də ölkəyə gələn katolik missionerlərə verdiyi hüquqlar, ən əsası söz haqqı İslam mədəniyyətini tənqid edən Qərb tədqiqatçılarına tutarlı sübutdur.

Protestantlar və katoliklər arasında zorakılığın artdığı bir dövrdə bəzi katolik misssionerlər tərəfindən Səfəvi şahlarının xristian təbəələrinə və missionerlərə qarşı tolerant davranışı Fransanın protestantlara qarşı dini siyasətinin əksi olaraq təsvir olunurdu. Keşiş Sanson bu tolerantlığı bu sözlərlə ifadə etmişdi: “Şah heç vaxt missionerlərdən xərac tələb etmir və onlara öz iqamətgahlarını istədikləri yerdə tikmək səlahiyyəti verib. O, xristianları sevir və mən din məsələsinə görə burada narahat deyiləm. Onları müsəlman etmək üçün zorakılıqdan istifadə etməyi bəyənmir.”² Sansonun Şah I Süleymanla bağlı qeydləri də tolerantlığın bariz nümunəsidir: “Onlar onu “Aləm Pena (pənah)” adlandırırlar ki, bu da “bütün xalqların himayədarı və pənahı” deməkdir. Ona görə də, bütün Asiyanın monarxlarından heç biri əcnəbiləri ondan daha yaxşı qəbul edə bilməz, onları daha səmimi sevməz və onlara ondan daha böyük imtiyazlar və üstünlüklər verə bilməz. Hökmdar missionerlərə harada istəsələr orada da yerləşmək hüququ verib. Bundan başqa görkəmli xristian kralının tövsiyə etdiyi sonuncu missiya, harada gəldiklərindən asılı olmayaraq, bütün vergilərdən və icarə haqlarından azad edildi.”³

Mövzunu əhəmiyyətini həm də onunla əlaqələndirə bilərik ki, erməni Qriqoryan kilsəsi erməniləri müharibəyə təşviq edən və azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınların əsas dəstəkləyicisidir. Bu ekstremizmin və millətçiliyin kökü əvvəllərə gedir. Azərbaycan Səfəvi imperiyasının dövründə erməni katolikoslarının fəaliyyətinə nəzər saldıqda ermənilərin Avropa elçilərinə aqressiv davranışı, yaratdıqları qarşıdurmalar və bu davranışların Səfəvi-Avropa əlaqələrinə zərbə olduğunu görmək olur. Özünü bu gün din təəssübkeşi hesab edən Qriqoryan kilsəsi pul qarşılığında və öz mənfəətləri uğruna dinini satıb. Bunu J. Taverniyer “pulun ermənilərin gözünü boyadığını”⁴,

---

² Sanson. M. N. The Present State of Persia: with a Faithful Account Of the Manners, Religion, and Government of that people/ M.N. Sanson.-London: Westminster-Hall, - 1695. - 50p.

³ Sanson. M. N. The Present State of Persia: with a Faithful Account Of the Manners, Religion, and Government of that people/ M.N. Sanson.-London: Westminster-Hall, - 1695. - 52p.

⁴ Tavernier, J. Tavernier seyahatnamesi/ J.Tavernier. - İstanbul:Kitap Yayınevi, - 2010. - 184s.

Kempfer isə “ermənilərin utanverici adəti” adlandırıb.⁵ Papalıq ermənilərə katolikliyi qəbul etməyin qarşılığında 6000000-luq ipək ticarəti vəd etmişdi.

Eləcə də qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Səfəvi imperiyasının ərazisinə gələn Dominikan, Avqustin, Karmelit, Yezuit və Kapusen missioner keşislərinin fəaliyyətləri geniş araşdırılmamışdır. Bu missioner ordenlərin üzvlərinin dinlərarası və mədəniyyətlərarası əlaqədə böyük xidmətləri olmuşdur. Nəticədə missionerlər tərəfindən düzəldilmiş teleskop, tərtib edilmiş Azərbaycan türkcəsinə aid lüğətlər, Səfəvi imperiyasının xəritələri, Azərbaycan türkcəsinə çevrilmiş İncil və dini debatlar nəticəsində meydana çıxan təzkirələr buna sübutdur. Jan Şarden Səfəvi imperiyasında elmin inkişafını Fransayla müqayisə edərək 1666-cı ildə Jan Baptist Kolbertin təklifi ilə XIV Lüdvik tərəfindən əsas qoyulmuş Kral Elmlər Akademiyası vasitəsilə elmə nəzarət edən Fransa hakimiyyətini tənqid etmişdi. O yazırdı: “Elmin inkişafına diqqət yetirən Səfəvi imperiyasından daha hörmətli bir ölkə yoxdur. Hətta elm kəndlilərin və ya yoxsulların həyatının bir hissəsidir: Bir çox kəndlilər özləri yaxşı kitablar oxuyur, övladlarını da, şəraitlərinin rahatlığı imkan verdiyi qədər elmlə tərbiyə edir və bu məqsədlə də elmlə məşğul olurlar. Yoxsulluğun qarşısını almaq üçün uşaqları beş yaşında xüsusi müəllimlərlə bərabər, dövlət məktəblərinə də göndərməyə çalışırlar.”⁶ Səfəvi şahlarının elmi yeniliklərə, incəsənətə və kitab tərcümələrinə olan marağı ölkəyə gələn əcnəbilərin gətirdikləri hədiyyələrdə öz əksini tapırdı. Buna misal olaraq Karmelit missionerlərinin I Şah Abbasa təqdim etdiyi Nəsrəddin Tusinin oğlu tərəfindən tərcümə olunduğu güman edilən Evklidin “Elementlər” əsərini ərəbcə nəşrini göstərə bilərik. S. Brentjesin nöqtəyi-nəzərindən missionerlərin Şərqə yenilikləri gətirməyinin başqa maraqlı səbəbləri də var idi: 1) Yeni alətlər xristianlığın Şərq qoluna aid olan gəncləri katolik inancına sövq etmək üsullarından biri idi. 2) Müxtəlif ölçülü böyüdücü şüşəli boruların

---

⁵ Brakensiek, S. Political Judgementt between Empirical Experience and Scholarly Tradition: Engelbert Kaempfer's Report on Persia (1684-85)// - New Delhi: The Medieval History, - 2002. №5(2), - p.225.

⁶ Floor, W. The Role of Azerbaijani Turkish in Safavid Iran / W. Floor, H. Javadi // Iranian Studies, - London: - 2013. №46 (4), - p.569-570.

ixtirası səyyahları qalmaqallı hadisələrə nəzər salmaq üçün bu alətlərdən casus alətləri kimi istifadə etməyə şirnikləndirdi.⁷

Erməni müəlliflərin öz əsərlərində Azərbaycan Səfəvi imperiyası haqda təhrif olunmuş məlumatları yayması mövzunu aktual edən digər səbəbdir. Naxçıvanı tarixi erməni ərazisi olaraq təqdim edən ermənilər bunu Dominikan katolikosluğunun mövcud olması ilə əlaqələndirilər. Missioner qeydləri isə bizə göstərir ki, yepiskopların və əyalət keşişlərin yarından çoxu erməni millətindən olmamışlar. Həmçinin, ermənilərin Avropa elçilərinə aqressiv davranışı, yaratdıqları qarşıdurmalar Səfəvi-Avropa əlaqələrinə zərbə olmuşdu.

Dissertasiyanın xronoloji çərçivəsi XVI-XVII əsrlərdə Roma papalarının Azərbaycan Səfəvi imperiyası ilə diplomatik münasibətlərini və Səfəvi torpaqlarında yeritdiyi dini siyasəti əhatə edir. Bununla bərabər XV-XVI əsrlərdə Osmanlı təhdidinə qarşı Avropada yaradılan koalisiyalar və papaların xaç yürüşü siyasətilə bağlı faktlar da dissertasiyanın tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Tədqiqat sualını dövrün mənbələrinə müraciət etmədən öyrənmək mümkün deyil. Dissertasiya işinin mənbəşünaslıq bazası əsasən diplomatik məktublara, səyahətnamələrə və xronikalara əsaslanır.

Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Roma papaları ilə yazışmaları ilə tanış olmaq üçün Marburq Universitetinin elektron arxivinə müraciət etmişik. Bu arxivin “Elektron İran Arxivi” adlı fondunda Səfəvi şahlarının nəşr olunmuş və nəşr olunmamış fərmanları və məktubları qorunur. Tədqiqat məqsədilə “Şah I Abbasın Venesiya dükünə məktubu”, “Şah Abbasın Papa VIII Klementə məktubu”, “Şah Səfinin Fransa kralı I Çarlza məktubu”, “Erməni patriarxının Şah II Abbasa petisiyası” kimi sənədlərdən istifadə olunmuşdur.⁸

Papalıq-Səfəvi əlaqələrilə bağlı mənbələrin bir hissəsi Vatikan Apostol Kitabxanası, Britaniya kitabxanası və Vatikan İnancyayma Arxivində saxlanılır. Həmin adları çəkdiyimiz kitabxana və arxivə

---

⁷ Tommasino, P. M. Travellers from Europe in the Ottoman and Safavid Empires, 16th-17th centuries: Seeking, Transforming, Discarding Knowledge/ P.M.Tommasino, S. Brentjes - Ashgate: Farnham and Burlington, - 2012. - 35p.

⁸ Fakete, L. Einführung in die persische Paläographie. 101 Persische Dokumente / L.Fakete. - Budapest: Akademie Kiado, -1977.- 543p.

səfər edilərək Səfəvi elçilərinin Romaya gəlişindən tərک etməsinə qədərki dövrü qeyd edən Papalıq hesabatları, missionerlər tərəfindən Azərbaycan türkcəsində tərtib olunmuş lüğət, missionerlərin İsfahandan Romaya göndərdiyi məktublar, Pietro della Valla və Seyid Əhməd Ələviyə aid edilən təzkirələr araşdırılaraq tədqiqata cəlb olunmuşdu. Əlavə olaraq, Vanves şəhərində yerləşən Fransa Yezuit Arxivində saxlanılan yezuit missionerlərinin qeydləri, İsfahanda olduqları zaman kilsə tikintisiylə əlaqədar göndərdikləri hesabatlar və xəritələr üzə çıxarılmışdı. Bu mənbələrdən səyyah Daulier Deslandes, keşiş Sanson və Qauderaunun XVII əsrdə İsfahana səfərləri zamanı qeydə aldıkları məlumatlar və göndərdikləri məktublar Anna Kroel tərəfindən toplanaraq “İsfahan xəbərləri” adı altında fransız dilində dərc olunub. Adlarını çəkdiyimiz səyyah və missionerlərin qeydləri Səfəvi-Avropa əlaqələrinin gedişatını izləməyə imkan verdiyi üçün əhəmiyyətlidir. Misal üçün, Daulier Deslandes İsfahandan göndərdiyi məktublarda birində deyilir: “Burada hökmdara xidmət edən yeddi frank yaşayır ki, onlardan ikisi saat ustası, biri zərgər, üçü evli olan silah düzəldəndir. Həmçinin, böyük dövlət xadimi olan və burada çox rahat məskunlaşaraq şahzadə kimi yaşayan cənab L'estual da var. Bu yeddi frankdan yalnız ikisi katolik idi. Onların hamısının padşahdan yaxşı tövsiyyə sənədləri var.”⁹

Tədqiqat işinin araşdırılması zamanı Uppsala Universitetinin əlyazma fondunda saxlanılan, Rafael dü Mansa aid edilən fransızca-Azərbaycanca lüğət də tədqiqata cəlb olunmuşdu. Rafael dü Mans öz səyahətnaməsində Azərbaycan türkcəsini “Türk Əcəmi” adlandıraraq onun qulağa Osmanlı türkcəsindən daha incə səsləndiyini, bütün isimlərin sadə hallanmasını, kişi və ya qadın cinslərinə bölgü olmadığını və sintaksisin Latın dilinin sintaksisinə bənzədiyini qeyd edir.¹⁰

Problemin öyrənilməsində istifadə etdiyimiz sənədlərdən bəziləri Modena arxivinə məxsusdur. Bildiyimiz kimi İtaliya şəhər dövlətlərinin, o cümlədən Ferrara Respublikasının mühüm şəhərlərindən biri sayılan

---

⁹ Kroel, A. Daulier Deslandes André Sanson François Gaudereau M. & Société d'histoire de l'Orient (Paris). Nouvelles d'ispahan: 1665-1695 / A.Kroell. - Paris: Société d'histoire de l'Orient, - 1979. -13p.

¹⁰ Mans, R. Etat de la Perse en 1660 / R. Mans. - Paris: E. Leroux, -1890. -135-136p.

Modenanın Səfəvilər və Osmanlı imperiyası ilə geniş əlaqələri olmuşdur. Modena arxivində saxlanılan sənədlər Ankara Universitetinin professoru N.Özkan tərəfindən bir kitab şəklində 2004-cü ildə nəşr olunmuşdur və bu kitabda sənədlərin həm italyan dilində orijinal variantı, həm də türk dilində tərcüməsi verilmişdir.¹¹

Problemin araşdırılması üçün istifadə etdiyimiz mənbələrdən biri də Papalıq müşaviri olan Teodor Spanduginonun 1538-ci ilə aid edilən traktatıdır.¹² Bu traktat dörd hissədən ibarətdir:1) Osmanlı imperatorlarının mənşəyi haqqında 2) Osmanlı sarayı, ordusu və dövləti haqqında 3) Səfəvi şahları I İsmayıl və I Təhmasib 4) qısa epiloq. Teodor Spandugino ilk dəfə olaraq müasirlərindən fərqli olaraq Osmanlı türklərinin köklərinin oğuzlara dayandığını qeyd etmişdir. Papalıq müşaviri islamı “şeytani din” adlandırmır və xristian krallarının öz daxili mübarizələrində türklərdən kömək istəməsi haqda yazır: “Xristianların günahları öz liderlərinin gözlərini kor etmişdir. Aralarında qarşıdurma olan kimi xrsitianlar onlardan kömək alırlar. Bu zavallı bədbəxtlər görmürlər ki, bu onların məhvəvidir.”¹³

Roma papalığının dini siyasətinin bir hissəsi kimi Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazilərinə katolik missioner ordenlərinin nümayəndələri göndərilmişdir. Bu ordenlərin fəaliyyətini izləmək üçün torpaqlarımıza gələn missioner keşişlərin hesabatlarına və məktublarına nəzər salmaq lazımdır. Karmelit missioner ordenin üzvləri Səfəvi torpaqlarında rəsmi olaraq yerləşdiyi vaxtdan, yəni 1608-ci ildən 1753-cü ilə qədər siyasi, sosial, mədəni və dini fəaliyyət haqqında qeydlər aparmış və hesabatlar yazmışdılar. Bu hesabatlar ilk dəfə olaraq 1939-cu ildə Ç. Herbert tərəfindən toplanaraq tərcümə olunmuş və iki cild şəklində çap olunmuşdur.¹⁴

---

¹¹ Özkan, N. Modena Devlet Arşivi'ndeki Osmanlı Devleti'ne ilişkin belgeler (1485-1791) / N.Özkan. - Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, - 2004. - 123s.

¹² Spandounes, T. On the origins of the Ottoman Emperors / T.Spandounes.- Cambridge: Cambridge University Press, - 2009. - 192p.

¹³ Spandounes, T. On the origins of the Ottoman Emperors/ T.Spandounes.- Cambridge: Cambridge University Press, - 2009. - 76p.

¹⁴ Herbert, C. R. A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal mission of the 17th and 18th centuries / C.Herbert, R.Matthee - London: I.B.Tairus, - 2012. - 515p.

Şah I Abbasın zamanından başlayaraq Səfəvi imperiyasının ərazisinə gələn saysız-hesabsız səyyahlar, tacirlər, diplomatlar və missionerlər yazdıqları səyahətnamələrlə dövr haqqında əhatəli təsəvvür yaratmışlar. Lakin bu səyahətnamələrin əskik xüsusiyyəti odur ki, “Səfəvilər” və “Persia” yanaşı işlədilir. Bunu isə bir sıra səbəblərlə əlaqələndirə bilərik. XV əsrin əvvəllərində Ptolomeyin “Coğrafiya” kitabı latın dilinə tərcümə olundu və bir vilayət adı olan “Persia” ümumilikdə bütün region üçün coğrafi termin olaraq işlənməyə başladı. XVI əsrin əvvəllərində portuqallar tərəfindən tərtib olunan bəzi xəritələrdə “Persia” yerinə “Sofinin krallığı” qeyd olunurdu. Bu Şah I İsmayılın yaratdığı dövlətin sorağının Avropaya çatması demək idi. Missionerlik fəaliyyəti və Səfəvilərin Roma ilə əlaqələri haqqında bəzi məsələlərə aydınlıq gətirən belə səyahətnamələrdən biri Pyetro della Valleyə aiddir. Lakin bu səyahətnamə Azərbaycan şəhərləri haqqında təhrif olunmuş informasiyalarla zəngindir. Məsələn, Naxçıvanda yaşayan əhalinin dilinin erməni dili olması və ya Şirvanın erməni dövlətilə sərhədi və ya Dərbəndin əhalisinin “barbar tatarlar” adlandırılması bu fikrin sübutudur. Səyahətnamənin mövzumuz üçün əhəmiyyəti ondadır ki, erməni-missioner münasibətlərinə toxunur, kilsələri təsvir edir və Şah I Abbasın dövründə xarici əlaqələrin prioritetlərinə aydınlıq gətirir. İsfahanda olarkən Pyetro della Valle fars dilində xristian dinin ehkamlarını təsvir edən və bu dini islamla müqayisə edən traktat yazmışdı. Vatikan arxivində saxlanılan bu traktat E.Rossi tərəfindən 1948-ci ildə çap olunmuşdur.¹⁵ Bu traktatın yazılmasında məqsəd şiə ruhanilərlə xristian ruhanilər arasında tez-tez təşkil olunan debatlarda xristianlığı islam dini qarşısında müdafiə etmək idi. Qeyd edək ki, risalə üç hissədən ibarətdir: Məhəmmədin peyğəmbərliyinin və Quranın xristianlıqda inkarı, müsəlmanların xristianların kitablarını dəyişdirdiklərinə dair ittihamları, ikonaların xristianlar tərəfindən istifadə edildiyinin təsdiqi. Bu traktat müsəlman ruhanilərinin katolik missionerlərlə debatlarının mahiyyətini və katolikliyin Səfəvi

---

¹⁵ Rossi, E. *Elenco Dei Manoscritti Persiani*. Della Biblioteca Vaticana: Vaticani Barberiniani—Borgiani-Rossiani / E. Rossi. - Citta del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, - 1948. - 200p.

torpaqlarında təbliğinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir və tərəfimizdən tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı yezuit keşiş Rodoslu Aleksandrın səyahətnaməsindən də istifadə olunub. Keşiş qeydlərini “missiyamızın birinci bəhrəsi və “missiyamızın ikinci bəhrəsi” adlı hissələrində katolikliyi necə yaydıqlarından bəhs edir. Bir məsələyə diqqəti cəkək ki, mənbədən məlum olur ki, Səfəvi əmirlərinin, əsasən də baş vəzirin sarayında tez-tez katolik-şiə disputları keçirilmiş və yezuitlər bu debatlarda hətta xristianlıqla bağlı bəzi əsərlər yazaraq Səfəvi baş vəzirinə təqdim etmişdilər.

Papalıq və Səfəvi münasibətlərini ən yaxşı təsvir edən səyahətnamələrdən biri Oruc bəy Bayatın “Əlaqələr” əsəridir.¹⁶ Qeyd edək ki, Oruc bəy Şah I Abbasın Ser Antoni Şirley və Hüseyin Əli bəylə Avropa ölkələrinə göndərdiyi elçilik heyətinə daxil idi. O, və digər Əli Qulu bəy və Bünyad bəy adlı səfirlər katolikliyi qəbul edərək İspaniyada qalmışdılar. 1604-cü ildə nəşr olunan “Relaciones”ın Oruc bəy Bayatın özü tərəfindən yazılması ilə bağlı tarixşünaslıqda mübahisələr var. Emilio Kotarelo de Mori qeyd edir ki, Oruc bəy İspaniyaya gəldiyi vaxt ispan dilini kitab dilini yazacaq səviyyədə bilmirdi. Oruc bəyin kitabının orijinalının sonunda Licentiate Alfonso Remona adlı bir katibin məktubu vardır. O, bu məktubda Oruc bəyin necə katolik olduğunu və “Relaciones” əsərinin ortaya çıxdığını izah edir. Belə ehtimal edilir ki, Licentiate Alfonso Remona “Relaciones”ı qələmə alıb. Əsərdə Səfəvi elçiliyinin Romada qarşılınması, papayla görüşü və yezuitlərin təsiri ilə üç elçinin katolikliyi qəbul etdiyinə dair qiymətli məlumatlar var.

Şah I İsmayıl (1501-1524) Avropalıların münasibəti və qurulmuş diplomatik əlaqələrin bizə ən yaxşı təsvirini verən mənbə Marino todonun gündəlikləridir.¹⁷ Marino Sanudo 1496 –cı ildən başlayaraq gündəlik tutmağa başlamışdı. Onun 1498- ci ildə Venesiya senatına seçilməsi siyasi hadisələri daha yaxından izləməsinə səbəb oldu və 1533-cü ilə qədər bu gündəliyin yazılmasını davam etdirdi.

---

¹⁶ Bayat, O. İlişkiler Bir Şii-katolik Oruç bey Bayat-İranlı Don Juan / O.Bayat.-İstanbul: Yeditepe Yayınevi, -2014. -272s.

¹⁷ Sanudo, M. Sah İsmail I nei Diarii / M. Sanudo, ed., B. Scarcia Amoretti. -Rome: Istituto per l'Oriente, -1979. -571p.

Səfəvilər imperiyası haqqında İtaliyaya ilk məlumatı çatdıran 1502-ci ildə Konstantino Laskari olmuşdur. Bu haqda Marino Sanudonun “Diarii” (Gündəlik) əsərində məlumat verilir.

Həmçinin, mövzumuzun öyrənilməsində Baxçasaraylı Vecihi Həsən Əfəndin¹⁸, Lüdoviqo di Vartemanın¹⁹, J. B. Tavernyenin²⁰, Adam Olearinin²¹, yezuit Kruzinskinin²², Ser Antoni Şirleyin²³, Alfonso Albuquerque²⁴ səyahətnamələrindən də istifadə etmişik.

Əlavə olaraq Həsən bəy Rumlunun²⁵, L. Zaçia²⁶ və Babayi ibn Lütfin²⁷ əsərlərindən problemin tədqiqi üçün istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı XVI-XVII əsrlərdə Roma papalarının Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisində yeritdiyi dini siyasətdir. Tədqiqatın predmeti Roma papalarının vasitəçiliylə Avropada yaradılan anti-türk koalisiyalar, Şah I İsmayıl və Şah I Təhmasibin hakimiyyəti illərində Papalığın Azərbaycan Səfəvi imperiyasını Osmanlı imperiyası əleyhinə ittifaqa cəlb etmək cəhdləri, Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində Avropaya

---

¹⁸ Atsız, B. Vecihi tarihi / B. Atsız. - İstanbul: Post Yayın, - 2016. - 141s.

¹⁹ Jones, J. W. The travels of Ludovico de Varthema in Egypt, Syria, Arabia Deserta and Arabia Felix, in Persia, India, and Ethiopia, A.D. 1503 to 1508/ J. W. Jones, G. P. Badger - London: Hakluyt Society, - 2017.- 480p.

²⁰ Tavernier, J. Tavernier seyahatnamesi/ J.Tavernier.- İstanbul: Kitap Yayınevi, - 2010. - 343s.

²¹ Путешествие через Московию Корнилия де Бруина: пер. с фр. / [соч.] Корнилия де Бруина / Под ред. П. П. Барсова. - Москва: Московское общество истории и древностей Российских, - 1873. - 293с.

²² Kruşinski, Y.T. Xristian səyahın tarixi. Səfəvilər dövlətinin süqutuna dair qiymətli ilkin mənbə / Y. T. Kruşinski, tərt. ed., Ş. Fazil. - Bakı: Azərənəşr, -1993.- 102 s.

²³ Sir Anthony Sherley and and his Persian Adventure/ ed. E. Ross - London: Routledge, - 2004. - 360p.

²⁴ Albuquerque, A. The Commentaries of the great Afonso Dalboquerque: [in 4 vol] / A. Albuquerque. - New York: Routledge, - vol. 2. -2016. - 244p.

²⁵ Rumlu, H. Əhsənüt-təvərix (Tarixlərin ən yaxşısı) / H. Rumlu, tərt. ed., O. Əfəndiyev, N. Musalı. - Kastamonu: Uzanlar, - 2017.- 661s.

²⁶ Zacchia, L. Epistolae Magni Turci / L. Zacchia. -Rome: Philippus de Legnamine,- 1473. -7p.

²⁷ Moreen, V. Iranian Jewry's Hour Of Peril And Heroism : A Study Of Babai Ibn Lutf's Chronicle, 1617-1662 / V. Moreen. - New York: American Academy For Jewish Research, - 1987. - 247p.

“Böyük elçilik” siyasəti, XVII əsrin II yarısında Papalığ-Səfəvi əlaqələri, Papalığ tərəfindən Səfəvi torpaqlarına göndərilən Dominikan, Avqustin, Karmelit, Yezuit və Kapusen missioner ordenlərinin fəaliyyətidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında əsas məqsəd Roma papalarının Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisində dini siyasətini araşdırıb, ilkin mənbələr əsasında problemi kompleks şəkildə təhlil etməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Avropada yaranan anti-Osmanlı koalisiyaları müəyyənləşdirmək;
- XV əsrdən etibarən yenidən gündəmə gələn “xaç yürüşü” siyasətinin mahiyyətini və təşkilatlanma məsələlərini tədqiq etmək;
- Papalığın Azərbaycan Səfəvi imperiyasını Osmanlı imperiyası
- əleyhinə ittifaqa cəlb etmək təşəbbüslərini araşdırmaq;
- Dominikan missioner ordeninin Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisində fəaliyyətini tədqiq etmək;
- Avqustin missioner ordeninin Azərbaycan Səfəvi imperiyası torpaqlarında siyasi, dini fəaliyyətinə aydınlıq gətirmək;
- Roma papalarının elçiləri sayılan Karmelit missioner ordeninin Azərbaycan Səfəvi imperiyası ilə mədəni, siyasi və dini əlaqələrini müəyyən etmək;
- Katolik missionerlərin Səfəvilərin xristian təbəəsini Romaya bağlamaq cəhdlərini və ermənilərlə katolik missionerin münasibətini tədqiq etmək;
- Yezuit missioner ordeninin Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisində katolikliyi və Fransanın maraqlarını yaymaq cəhdlərini araşdırmaq;
- Kapusen missioner ordeninin Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisində fəaliyyətini tədqiq etmək;

Tədqiqat metodları: Dissertasiyanın metodoloji əsası haqqında onu deyə bilərik ki, dövr haqqında yazılmış mənbələr öyrənilmiş, mənbələrə tənqidi münasibət göstərilmiş və obyektiv olaraq analiz edilib ümumi nəticəyə gəlinmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

-XVI əsr mənbələrini araşdıraraq belə qənaətə gəlinir ki, I Şah İsmayılın şəxsiyyətinə xristian Avropasında pərəstiş olunurdu. Mənbələrdən aydın görünür ki, Renesans Avropası I Şah İsmayılın kimliyini və ideologiyasını araşdırmamışdır.

-Şah I Abbasın dövründə göndərilən elçilərin və yeridilən aktiv xarici siyasətin nəticəsində Azərbaycan Səfəvi imperiyası Avropada daha geniş tanınmağa başladı. Vatikan kitabxanası və Sala Recia sarayının freskalarında, eləcə də V Pavelin türbəsində-Santa Maria Maggiorədə Azərbaycan Azərbaycan Səfəvi imperiyasının elçilərilə olan görüşlərin təsvirləri vardır.

-Şah I Süleymanın hakimiyyəti illərində Papalıqla aktiv xarici siyasət yeridilsə də Osmanlı əleyhinə ittifaqlara girmək təklifləri rədd edildi. Hətta Şah I Süleymana Habsburq imperatoru I Leopold tərəfindən Bağdad vəd edilsə də Şah I Süleyman Osmanlı imperiyasına qarşı ittifaqa daxil olmadı. Digər tərəfdən də missionerlərə imtiyazlar verildi və Şamaxıda yezuitlərin yerləşməsinə rəsmi icazə verildi. Lakin şahın hakimiyyətinin son illərində Yeni Culfada ermənilərlə missionerlər arasında qarşıdurmalar gücləndi və bu, beynəlxalq əlaqələrə zərbə hesab olunur.

-XVII əsrdə Naxçıvanda Dominikan yepiskopluğu və İsfahanda Dominikan monastrı yaradılmışdı və dominikanların təsiri ilə maddi dəstək almaq məqsədilə ermənilərin bir hissəsi katolikliyi qəbul etmişdi.

- XVII əsrdə Səfəvi ərazilərinə gələn Avqustin ordenindən olan keşişlər bir tərəfdən İspaniya və Portuqaliya krallığının casusları olaraq fəaliyyət göstərmiş, digər tərəfdən də dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqlarda rolları olmuşdu. Bu keşişlərin arasından hətta islamı qəbul edənlər də olmuşdu.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiyanın elmi yeniliyini müəyyən edən əsas cəhətlər aşağıdakılardır:

- Roma papalarının Azərbaycan ərazisində dini siyasəti ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə tədqiq olunmuşdur.

- Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində Avropaya göndərilən Antoni Şirleyin Səfəvi şahı adından təqdim etdiyi “İmtiyaz” adlı

sənədin və Robert Şirleyin verbal notasının təhlili və müqayisəsi aparılıb;

- Səfəvi imperiyasının xristian təbəqəsi, xüsusilə də ermənilərin Roma ilə əlaqələrinə, erməni-missioner münasibətlərinə və bu münasibətlərin Azərbaycan Səfəvi imperiyasının xarici siyasətinə təsirinə ilk dəfə olaraq əhatəli şəkildə nəzər yetirilmişdir;

- Azərbaycan Səfəvi imperiyasının gürcü təbəəsi arasında katolik missionerlərin fəaliyyəti ilk dəfədir ki tədqiq olunmuşdur.

- Tariximizdə ilk dəfə olaraq dominikan, avqustin, yezuit, kapusen, karmelit keşişlərinin fəaliyyəti, Azərbaycan Səfəvi imperiyasının şahları ilə qurduqları əlaqələr, ruhani sinfi ilə aparılan debatlar, mədəniyyətimizə verdikləri tohifələr ilk dəfədir ki, kompleks şəkildə tədqiq edilir;

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada əldə olunmuş elmi nəticələrin və ümumiləşdirmələrin müəyyən təcrübi əhəmiyyəti vardır. Ümumi tarix və Azərbaycan tarixinə dair ümumiləşdirici əsərlərin, dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin və ali məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş mühazirə kurslarının hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işi Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas elmi müddəaları öz əksini müəllifin müxtəlif məcmuələrdə nəşr olunmuş məqalələrində və konfranslardakı çıxışlarında tapmışdır. Eləcə də “Niyə XVII əsrdə katolik missionerlərin Səfəvi imperiyasının erməni və gürcü icmasını katolikleşirmək planı puç oldu?” adlı məqalə ABŞ səfirliyi və ADA-nın “Tədqiqat bacarıqlarının gücləndirilməsi və xarici əməkdaşlıq” adlı layihəsinin qrantına layiq görülmüşdü. “Katolik missionerlər və Səfəvi Şiə ruhaniləri arasına dini polemika” adlı məruzə Brepols təqaüdünə layiq görülüb və 2022-ci ilin avqustunda Parisdə “Orta əsrlərdə radikal düşüncə” adlı konfransda təqdim olunub. 2022-ci ildə tədqiqat işinə uyğun olaraq təqdim olunan “Katolik missionerlər İpək Yolunda vasitəçi kimi: Səfəvi İmperiyası ilə Avropa arasında dinlərarası və mədəniyyətlərarası mübadilə” adlı layihə UNESCO-nun “İpək Yolu Gənclər Tədqiqat Qrantı”nın qalibi olmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, səkkiz yarımfəsil, nəticə, istifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Üz qabığı və mündəricat 2190 işarə, I fəsil 148 990 işarə, II fəsil 105 737 işarə, III fəsil 46 530 işarə, nəticə 7184 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 26 495 işarədən, dissertasiyanın ümumi həcmi isə 275 326 işarədən ibarətdir.

II. DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsinə dissertasiya mövzusunun aktual olduğunu göstərən faktlar daxil olunmuş, həmçinin mənbə və ədəbiyyatlar təhlil edilmiş, dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri, xronoloji çərçivəsi, nəzəri-metodoloji əsası və praktik əhəmiyyəti haqqında məlumat verilərək burada əsas elmi yeniliklərin qısa xülasəsi əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Osmanlı fəthləri və Papalığın Şərqdə Osmanlı imperiyası əleyhinə müttəfiq axtarırları”** adlanır və dörd yarımfəsildən ibarətdir. Birinci fəslin ilk yarımfəslə **“Avropada yaranan anti - Osmanlı koalisiyaları”** adlanır.

XVI əsrin əvvəllərində Papalığın Osmanlı imperiyasına qarşı təşkil etdiyi xaç yürüşləri Avropa dövlətləri arasında olan ixtilafı səbəbindən nəticəsiz qaldı və Osmanlı imperiyası Avropanın içərilərinə doğru irəlilədi. Lakin XVI əsrin sonlarına doğru bu vəziyyət dəyişdi. 1570-ci ildə Osmanlı imperiyası Venesiyaya ultimatum göndərərək Kipri tələb etdi. Kipr adasının dəniz quldurları tərəfindən istifadə olması və bunun İstanbulla İsgəndəriyyə arasında ticarət əlaqələrində maneə olması əsas səbəb idi. 1571-ci il Lepanto məğlubiyyəti Osmanlı donanmasının məğlubedilməzliyi fikrini heç etdi. Bu qələbənin şərəfinə katolik Avropasında nəinki bayramlar keçirildi, Lepanto qələbəsi musiqidə, rəsmdə və ədəbiyyatda ölümsüzləşdirildi. Osmanlılar isə Lepantonu Allahın türklərə

göndərdiyi fəlakət olaraq dəyərləndirdilər. Pəçəviyə görə “Nuh peyğəmbər gəmi icad edəndən dünya dənizlərində belə fəlakət yaşanmayıb”.²⁸ XVII əsrə nəzər saldıqda isə Osmanlının artıq ərazi itirdiyini görə bilirik. 1683-cü ildə Vyananın Osmanlı imperiyası uğursuz mühasirəsi XI İnnokentini “deus vult (Tanrı istəyir)” şüarıyla yenidən müqəddəs ittifaq yaratmaq planını gündəmə gətirdi. Nəticədə Osmanlı imperiyası ilk dəfə olaraq Macarıstanda və Moreyada ərazi itirdi. Osmanlı imperiyası çıxış yolunu “nefiri-amm (müqəddəs çağırış)” elan etməkdə gördü. “Nefiri-amm”a görə xristianlara qarşı cihad Osmanlının müsəlman təbəəsi üçün fərz sayılırdı və verilmiş fətvalarda əhalidən “canlarıyla və mallarıyla Allah yolunda döyüşmək” tələb olunurdu.

Dissertasiyanın “**Şah I İsmayıl və Şah I Təhmasibin hakimiyyəti illərində Papalığın Şərqdə müttəfiq axtarışı siyasəti**” adlı II yarım fəslə Şah I İsmayılın və Şah I Təhmasibin hakimiyyəti dövründəki Papalıq-Səfəvi əlaqələrindən bəhs edir.

Şah I İsmayılın hakimiyyətə gəlməsi Papalıq tərəfindən böyük ümidlə qarşılanmışdı. Ona “xilaskar” olaraq yanaşan Katolik kilsəsi Səfəvi şahını Osmanlıya qarşı ittifaqlara cəlb etməyə çalışmışdı. Onu “Albaniya, Hirkaniya, Mesopotomiya, Parfiya, Baktriya, Skif kralı” adlandırırdılar. Maraqlıdır ki, çap olunan pamfletlərdə nəinki Səfəvi şahının Osmanlıya qarşı mübarizəsi eləcə də Portuqaliyaya qarşı mübarizəsi də dəstəklənirdi. Bunu onunla əlaqələndirə bilərik ki, İtalyan şəhər dövlətlərinin portuqallarla maraqları Hörmüzdə toqquşurdu. Digər tərəfdən də İspaniya ilə Portuqaliya arasında olan ədavət səbəb idi. 1580-ci ildə Portuqaliya İspaniyaya ilhaq olunana qədər bu iki krallıq bir-birilə mübarizə aparmışdı. Misal olaraq əslən İspan olan Pena öz pamfletində qeyd edirdi: Sofidən xəbər almışığı ki, portuqallar Hind okeanında onun qalalarını ələ keçirib. Biz ümid edirik ki, o, bu təhqirin intiqamsız qalmasına icazə verməyəcəkdir”.²⁹ Təhlillərimiz göstərdi ki, Şah I İsmayıl özü də Katolik kilsəsiylə

---

²⁸ Peçevi, İ. Peçevi tarixi / İ. Peçevi.- Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, -1981.- 78s.

²⁹ Herbert, C. R. A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal mission of the 17th and 18th centuries / C.Herbert, R.Matthee - London: I.B.Taurus, - 2012. - 515p.

əlaqələr yaratmaqda maraqlı idi. Dövrün mənbələrini araşdırarkən aydın olur ki, Şah I İsmayıl hakimiyyətə gələndən az sonra məktublar göndərmişdi. 1505-ci ildə Dəməşq konsulu Bartolo Kontarini Venesiya senatını məlumatlandırmışdı ki, Səfəvi Şah I İsmayıldan doja ünvanlanmış məktub almışdı və məktubun orijinalını da əlavə edərək göndərmişdi. Bu məktublaşmalar sonrakı illərdə də ardarda göndərilməklə davam etmişdi.

1524-cü ildə Şah I Təhmasib (1524-1576) Səfəvi taxtına çıxdı. Qərbin Səfəviləri türklərə qarşı ittifaqa cəlb etmək cəhdləri Şah I Təhmasibin (1524- 1576) zamanında da davam etdi. 1538-ci ildə Mişel Membre Venesiya, həm də Müqəddəs İttifaqın nümayəndəsi kimi Səfəvi paytaxtına göndərildi. O, öz səfəri haqqında “Relazione di Persia” adlı kitabında bəhs etmişdi.³⁰

1571- ci ildə Lepanto dəniz döyüşündəki qələbədən həvəslənən papa V Piy osmanlıları Avropadan birdəfəlik çıxartmaq məqsədilə anti-osmanlı koalisiyası yaratmaq qərarına gəldi. O, bu məqsədlə Şah I Təhmasibə məktub göndərmişdi. Lakin Şah I Təhmasibi ittifaqa cəlb etmək təşəbbüsləri nəticəsiz oldu.

Dissertasiyanın III yarımfəslı “**Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində Papalıq-Səfəvi əlaqələri**” adlanır. Şah I Abbasın dövründə yaradılmış Papalıq-Səfəvi əlaqələri bu yarımfəslin mövzudur.

Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində Səfəvi elçilərinin mütəmadi olaraq Avropa saraylarına göndərilməsi müşahidə olunur. İlk nümayəndə heyəti 1599-cu ildə Antoni Şirley, De Melo və Hüseyn Əli bəyin rəhbərliyi ilə göndərilmişdi. Elçilərə şahın dostluq məktubunu kraliça I Yelizaveta , İspaniya kralı III Filipp daxil olmaqla ən azı doqquz ölkəyə çatdırmaq tapşırılmışdı.³¹ Oruc bəy Bayat “İranlı Don Juanın əlaqələri” adı əsərində elçiliyin tərkib hissəsini verməklə yanaşı krallara və papaya təqdim etmək üçün 30 dəvə yükü ağırlığında hədiyyə hazırladığını yazır.³² Antoni Şirleyin Avropa kralları üçün nəzərdə tutulan hədiyyələri

---

³⁰ Membre, M. Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542) / M.Membre. - Edinburgh: Edinburgh University Press, -1993. -43p.

³¹ Flannery, J. The Mission of the Portuguese Augustinians to Persia and Beyond (1602-1747) / J.Flannery.- Leiden: Brill Publishers,- 2012.- 143p.

³² Bayat, O. İlişkiler Bir Şii-katolik Oruç bey Bayat-İranlı Don Juan / O. Bayat. - İstanbul: Yeditepe Yayınevi, - 2014. - 45s.

satması da Səfəvi nümayəndələri arasında qarşıdurmanı bir qədər də gücləndirdi. Nəticədə onun Hüseyn Əli bəydən ayrılaraq Romaya yola düşdüyü öz qeydlərindən bizə məlumdu.³³ Məhz, 1601-ci ildə Antoni Şirley Papa VIII Klementlə görüşərək şahın adından “Göstərişlər” adlı sənədi təqdim etmişdi. Sənəd verbal notası üslubundadır. Ser Antoni Şirleydən sonra Hüseyn Əli bəyin başçılıq etdiyi Səfəvi elçilərinin digər qrupu Romaya gəldi və Romada bu heyət böyük təntənə ilə qarşılandı. Bu haqda Oruc bəy Bayat yazır: “Şəhərə girincə Müqəddəs Ancelo qalasının ətrafındakı bürclərdən bizim şərəfimizə 20 top atəşi edildi. Həm də papanın əmrilə əsgərlər tüfəng atəşi etdilər.”³⁴ Oruc bəyin əsərində həm də Hüseyn Əli bəyin şahın məktubunu papaya çatdırdığı faktı diqqəti çəkir.³⁵ Bu fakt Ser Antoni Şirleyin papaya təqdim etdiyi “Göstərişlər” adlı sənədin həqiqiliyini, Şah I Abbas tərəfindən elçiyə verildiyini şübhə altına salır. Səfəvi nümayəndə heyətindən altı nəfərin katolikliyi qəbul etməsi və onlardan üçünün papa tərəfindən xaç suyuna salınması Hüseyn Əli bəylə Antoni Şirley arasında gərginliyi bir qədər də artırmışdı.

Papa VIII Klement elçiliyə cavab olaraq 1601-ci ilin 2 mayında bəyan etdi ki, Osmanlı imperiyasına qarşı ittifaq yaradılacaq. 17 may tarixində isə Papalıq Antoni Şirleyə Şah I Abbasa çatdırmaq üçün məktub verdi. Lakin Antoni Şirley Avropa kralları və papa üçün nəzərdə tutulan hədiyyələri satdığına görə geri qayıtmadı və bu məktub Səfəvilərə çatmadı. Papa VIII Klement çox güman ki, Hüseyn Əli bəyin gəlişindən və Antoni Şirley haqqında etdiyi şikayətlərdən sonra göndərilən məktubun Şah I Abbasa çatacağından şübhə etmişdi və ikinci məktub yazaraq Hüseyn Əli bəyə verərək Antoni Şirleydə olan məktubu xatırlatmışdı.

Şah I Abbas 1608-ci ildə Antoni Şirleyin qardaşı Robet Şirleyin başçılığı ilə Avropa saraylarına növbəti dəfə elçi göndərməyə qərar verdi. 1608-ci ilin iyununda Polşadan Almaniyaya gələn Robert Şirley

---

³³ Steensgaard, N. The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade / N. Steensgaard. - Chicago: University of Chicago Press, - 1973. - 145p.

³⁴ Don Juan of Persia: A Shiah Catholic, 1560-1604 / ed. Le Strange - London: Routledge, - 2005. - 77p.

³⁵ Don Juan of Persia: A Shiah Catholic, 1560-1604 / ed. Le Strange - London: Routledge, - 2005. - 130p.

Müqəddəs Roma imperatoru II Rudolfla görüşmüşdü. Robert Şirley buradan Papa V Pavellə (1605-1621) görüşmək üçün Romaya gəldi və Səfəvi nümayəndə heyəti Romada təntənə ilə qarşılandı.³⁶ 1609-cu ildə Robert Şirleyin papa V Pavellə görüşü Vatikan kitabxanası və Sala Recia sarayının freskalarında, eləcə də V Pavelin türbəsində-Santa Maria Maggioredə təsvir olunub. Robert Şirleyin xaç təsvirli Səfəvi baş geyimində olması böyük diqqətə səbəb olmuşdu. Eyni vaxtda Avropada olan Səfəvi elçisi Zeynəlabidin bəy şaha məktub göndərdi ki, xristian krallarının dostluqları saxtadır. Onlar istəyərlər ki, iki müsəlman dövləti türk və Səfəvini bir-birlərinə qırdırsınlar.

Dissertasiyanın IV yarımfəslisi **“Papalığın Şah II Abbasi və Şah I Süleymanı ittifaqa cəlb etmək təşəbbüsü”** adlanır. Bu yarımfəsil Papalığın Şah II Abbasi və Şah I Süleymanı ittifaqa cəlb etmək təşəbbüsündən bəhs edir.

Papalığın ittifaqa cəlb etmək təşəbbüsləri Şah II Abbasın dövründə yenidən müşahidə edilir. Çünki Osmanlı ordusunun Karinsiyada yerləşməsi və Kanea şəhərini ələ keçirməsi Papa X İnnokentinin II Şah Abbasa 1646-1647-ci illərdə iki ardıcıl məktub göndərməsinə səbəb olmuşdu. Lakin Şah II Abbasın azyaşlı olması ilə əlaqədar cavab alınmamışdı.

1684-cü ildə Papa XI İnnokentinin Şah I Süleymana Müqəddəs ittifaqa qoşulmaqla bağlı məktubu cavabsız qaldı. Şah I Süleyman Osmanlı imperiyası ilə bağlanmış sülh müqaviləsini qorudu. Bu cəhdlər sonrakı illərdə də davam etmişdi. Qeyd edək ki, I Leopold Vyananın mühasirəsi vaxtı da Şah I Süleymana məktub göndərərək yardım istəmişdi. Əsas məqsəd Şah I Süleymanı Misirə hücum etməyə razı salmaq idi. Lakin Şah I Süleyman sülhü pozmadı və ittifaq çağırışlarını rədd etdi.

Dissertasiyanın II fəslisi **“Katolik missionerlərin Papalığın dini siyasətində rolu: dominikan, avqustin və karmelit missionerləri”** adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **“Dominikan və Avqustin missioner ordenlərinin Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisində dini fəaliyyəti”** Dominikan və Avqustin ordenlərinin

---

³⁶ Opher, M. . Picturing Global Conversion: Art and Diplomacy at the Court of Paul V (1605-1621) // - Leiden: Journal of Early Modern History, - 2013. № 5-6, - p. 532.

Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisindəki fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

Dominikan ordeninin üzvləri ilk dəfə Azərbaycan ərazisinə XIII əsrdə gəlmişlər. Naxçıvanda katolikosluq yaradan dominikanlar 1344-cü ildən özlərini “Unitor qardaşlar” adlandıraraq Dominikan ordenindən ayrılaraq müstəqil qol kimi fəaliyyət göstərmişlər.³⁷ Lakin 1583-cü ildə Dominikan baş konsulunun qərarı ilə birləşdirilmişdi. Erməniləri katolikliyə cəlb edən dominikanlar Papalığa tabe “beşinci kolon”un yaradılmasına çalışmışdı. Ermənilər dominikanların vasitəsilə yardım alaraq Səfəvilərin tərkibindən ayrılmağa çalışmışlar. Şah I Səfinin dövründə bəzi ermənilər xaricdən aldıkları yardımlara görə həbs olundular. Bunun qarşısını almaq üçün Paolo Piromalli adlandırılan keşiş göndərildi. Bu keşiş aqressiv davranışlarına görə Üçmüzdindən qovuldu. Şah II Abbasın hakimiyyəti illərində yenidən ermənilər kömək almaq məqsədilə dominikanlardan vasitəçi olaraq istifadə etmişlər. Naxçıvan katolikosu təyin olunan Paolo Piromalli papadan xahiş etmişdi ki, Venesiya doju və Toskaniya kralından erməni tacirlərin imtiyazlarının məhdudlaşdırmağı tələb etsin. Nəticədə ermənilərlə dominikanlar arasında qarşıdurma yaşandı.

Avqustinlərin həm də dinlərarası əlaqələrdə böyük rolları olmuşdu. İslamı və xristianlığı müdafiə edən traktatlar dərc olundu, İncil tərcümə olundu və lüğətlər tərtib olundu.

İkinci yarımfəsil **“Karmelit missioner ordeninin Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisində dini fəaliyyəti”** Karmelit ordeninin Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisindəki dini fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

Mənbələrin təhlilindən gəldiyimiz nəticə odur ki, karmelitlər Səfəvi torpaqlarında yepiskopluq yaratmağa nail olmuşdular. Papalıq bullalarında 1632-ci Con Tadeuşun ilk İsfahan yepiskopu, 1640-cı ildə isə keşiş Bernardın yepiskop kimi adları çəkilir.

Karmelitlərin dinlərarası əlaqədə böyük rolları olmuşdu. Onlar İncilin, Zəburun tərcümə olunmasında iştirak edib, Səfəvilərin istedadlı gənclərinin İtaliyada təhsil almasına yardımçı olmuşlar.

---

³⁷ Frazee, C. Katoliklər və Sultanlar / C. Frazee- İstanbul: Küre yayınları, -2009. – 110s.

Misal olaraq Paolo Zaman olaraq tanınan Məhəmməd Zaman karmelitlər tərəfindən İtaliyaya göndərilib və bu gün onun əsərləri Britaniya, Bruklin və Metropolitan kimi böyük muzeylərdə nümayiş olunur.

Dissertasiyanın III fəslı “**Yezuit və Kapusen missionerlərinin Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisində missionerlik fəaliyyəti**” adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil “**Yezuit ordeninin Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisində missionerlik fəaliyyəti**” yezuitlərin Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisindəki fəaliyyətinə həsr olunub.

Yezuitlər Səfəvi torpaqlarına beşinci kalon yaratmağa gəlmişdilər. Yezuitlər 1647-ci ildə Səfəvi ərazilərində iqamətgah tikmək icazəsi almışdılar. 1652-ci ildə XIV Lüdoviqin məktubunu Şah II Abbasa gətirən yezuitlər Qəndəharı Moğollardan almaqda yardım vədinin qarşılığında Culfada, Şirazda, Təbrizdə iqamətgah istəyirdilər.

Din fəaliyyətlə bağlı gəldiyimiz nəticə odur ki, müsəlmanlar arasında dini yaymaq və müsəlmanlara öz dini məzhəblərini qəbul etdirmək digər missionerlər kimi yezuitlərə də qadağan edilmişdir. Digər tərəfdən isə erməni kilsəsi yezuitlərin fəaliyyətinə qarşı çıxırdı. Missionerlərin katolikliyi yayması erməni patriarxlığına bağlı camaatın Papalığa bağlanmasına gətirib çıxara bilərdi ki, bu da erməni kilsəsini narahat edirdi. Keşiş Feliks Antonin 1673-cü ildə İnanc Yayma Cəmiyyətinə (Propaqanda Fide) göndərdiyi hesabat bu deyilənlərin sübutudur: “Mən düşünürəm ki, əlahəzrət özünü yalan və şişirdilmiş məlumatlarla aldatmaqdan əhəqiqəti eşitmək istəyər. Müsəlmanlara gəldikdə din dəyişmə yoxdur. Bu, missionerlərin uğursuzluğu deyil. Onlar bunun üçün əllərindən gələni edirlər. Lakin Allahın uyğun təsviri hələ bu kasıb əhalinin gözündəki örtüyü qaldıra bilməyib. 26 ildir Şərqdəyəm hələ çox nadir sayda Məhəmməd dininə inananların din dəyişdiklərini görmüşəm. Ermənilərin arasından isə bir neçə nəfər din dəyişib. Onlar dikbaş və yalançıdırlar. Sizə göndərilən əldə edilən uğurlar və böyük təsirə malik din dəyişməsilə bağlı məktublar uydurmadır.”³⁸

---

³⁸ Herbert, C. R. A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal mission of the 17th and 18th centuries / C.Herbert, R.Matthee - London: I.B.Taurus, - 2012. - 345p.

İkinci yarım fəsil “**Kapusen ordeninin Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisində katolikliyi yaymaq təşəbbüsü**” adlanır. Kapusen missionerlərinin Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisindəki fəaliyyəti bu yarım fəslin mövzudur.

Fransız Kapusen ordeninin nümayəndələri rəsmi olaraq 1628-ci ildə İsfahanda iqamətgah yaratmışdılar. Belə bir iqamətgahın biri də 1658-ci ildə Təbrizdə açılmışdı. Kapusenlər öz fəaliyyətlərilə bir çox fransız səyyah və alimlərə Səfəvi elm adamları və üləmaları ilə əlaqə saxlamağa, Səfəvilər haqda kitablar toplamağa və Azərbaycan türkcəsini öyrənməyə kömək etdilər. Kapusenlərin tez-tez şiə ruhanilərilə disputlarda iştirak etməsi yeni elmi əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bu əsərlərdən biri 1660-cı ildə xristianlıq dininin əleyhinə yazılan Təfrisinin “Nüsrət-əl-haqq” əsəri idi. Bu kitab Tiflisdə kapusen keşiş Qabriel de Çinon ilə olan disputlar əsasında yazılmışdı. Kapusen keşişlərdən Rafael du Mans sarayda tərcüməçi (kəlamçı) olmaqla bərabər həm də ilk Azərbaycan türkcəsinin qrammatikasını tərtib etmişdi.

Dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində tədqiqata yekun vurulmuş, tövsiyələr qeyd olunmuş və müvafiq elmi ümumiləşdirmələr aparılmışdır:

1. Mənbələrin təhlili katolik dövlətlərlə Papalıq arasında yaranan ittifaqların kökündə tək Osmanlı imperiyasının hücumları deyil, həm də bu dövlətlərin güddüyü maddi və mənəvi faydalar dayandığını göstərdi.

2. Tədqiqatın nəticəsində aydın olur ki, Konstantinopolun fəthindən dəhşətə gələn Katolik kilsəsi yenidən xaç yürüşü planlarını gündəmə gətirmişdi. XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi imperiyasının banisi Şah I İsmayılın (1501-1524) Osmanlı imperiyasına qarşı apardığı müharibənin sorağı Avropaya çatdı və bu xəbər Qərbi ümidləndirdi. Mənbələrin təhlilindən bizə məlum olur ki, islam haqqında çox səthi məlumatı olan xristian Avropası şiəliyi xristianlıqla əlaqələndirdi.

3. Şah I Abbasın hakimiyyəti dövrünə aid araşdırmamız göstərdi ki, Azərbaycan Səfəvi imperiyası Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində Avropa ilə əlaqələrdə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Səfəvi şahının

artan nüfuzu və qalibiyyətli müharibələri Avropa ölkələrinin diqqətini Azərbaycan Səfəvi imperiyasına cəmlədi.

4. Naxçıvanda XIV əsrdə Dominikan keşişlər tərəfindən yepiskopluq yaradılmışdı. Mənbələrin təhlili göstərir ki, iki əsr Dominikan missioner ordeninin müstəqil qolu olaraq “Birləşmiş qardaşlar” adı altında fəaliyyət göstərmişdi. 1583-cü ildə verilmiş fərmanla müstəqillik ləğv edildi və Dominikanlara birləşdirildi. Naxçıvan yepiskopluğunun katoliklər ermənilərdən ibarət olması isə təsdiqini tapmamışdı.

5. Avqustinlərlə bağlı tədqiqatın nəticəsi haqda deyə bilərik ki, Avqustinlərin erməniləri Papalığa tabe etmək planları baş tutmadı. Şah I Abbasın tolerant münasibətindən istifadə edərək ona erməniləri azad etməyi və Romaya birləşdirməsini deyən avqustinlərə Şah I Abbas ermənilərin qul deyil varlı tacirlər olduğunu xatırlatmışdı. Pyetro della Vallenin qeydlərindən məlum olur ki, şah erməni patriarxa məktub göndərərək ermənilərin latın köklərinin olmadığını və öz dinlərində qalmasını tələb etmişdi.

6. Karmelitlərin müsəlman əhali arasında katolikliyi yaymaq cəhdləri uğursuz olsa da dinlərarası əlaqələrdə mühüm rol oynamış və töhfələr vermişlər. Mənbələrin təhlili göstərir ki, karmelitlər Səfəvi ruhaniləri ilə debatlar aparmış və bir sıra təzkirələrin nəşrinə töhfə vermişlər.

7. Yezuitlərlə bağlı tədqiqatın nəticəsində bizə aydın oldu ki, yezuitlər Səfəvi torpaqlarına beşinci kalon yaratmağa gəlmişdilər. Bu niyyəti reallaşdırmaq məqsədilə islam əleyhinə əsərlər yazmışdılar. Yezuit keşiş Ayime Chezaud “Maş-i misqal-i səfa-yi Ainih-i haqq-uma (Həqiqəti əks etdirən Güzgünün aydınlığının silinməsi) traktatı buna sübutdur.

8. Missionerlərin ən mühüm xidmətlərindən biri də tərtib olunmuş Azərbaycan dilinə aid lüğətlərdir. Bu lüğətlər Səfəvi imperiyasının bir türk dövləti olduğunu sübut edən faktlardan biridir. Buna misal olaraq 1641-ci ildə İsfahan və Bağdad yepiskopunun yazdığı və hal-hazırda Paris kitabxanasında saxlanılan “Dictionnaire françois et turce, mesle de Persan et d’Arabe and a Dictionarium latinum turcicum” (“Fransız dilindən türk dilinə, fars və ərəb dillərindən ingilisə və latın dilindən türk dilinə lüğət”) adlı lüğəti göstərə bilərik.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin çap edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində əksini tapmışdır:

1. Erməni məsələsində katolik missionerlərin rolu // Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2016. №1, - səh. 72-75.
2. The notion of the Turk in the eyes of Europe (XV-XVI centuries) // Estratto da Filosofia e Politica, - 2016. №1, - p.1-6.
3. Safevi imperatorluğunda Avrupalı güclərin ajanları katolik misyonerlər // Ankara: Yeni Türkiyə Orta Doğu özel sayısı, - 2016. № 82-87, - s.148-157.
4. Восточная церковь под османским владычеством // Новое слово в науке: перспективы развития. VIII Международной научно-практической конференции,-Чебоксары: - 10 апр, - 2016, - с.6-7.
5. Yezuıt missionerlərinin Şamaxıda fəaliyyəti // Doktorant və gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransının materialları, - Bakı:- 24-25 may, - 2016, - s.476-477.
6. Sir Robert Shirley: Adventurer and diplomat in the Safavids Empire // In the light of Gloriana conference. The Discourse of Gloriana Society. London, - 2016, -p. 4-6.
7. Papalıq müşaviri Teodor Spanduginonun Səfəvilər dövlətinə baxışı // Müstəqil Azərbaycanın 25 il ərzində keçdiyi tarixi yol, - Bakı:- 2016 ,- s.116-117.
8. Avropalıların gözündə türk kimliyi // Gənc Türkoloqların I Türkoloji qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Müasir türkoloji tədqiqatlar: problem və perspektivlər” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransı, - Bakı:- 2016, - s. 42-22.
9. XVI əsrin əvvəllərində Papalıq və Səfəvilər dövləti arasında ilk diplomatik əlaqələr // Ümummillı Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri VIII beynəlxalq konfransını, - Bakı:- 2017, - s.230-232.
10. Katolik kilsəsinin Cənubi Qafqazda dini siyasəti (XVI-XVII əsrlər) // Qafqazşünasların I Beynəlxalq forumu, - Bakı: - 2017, -s.526-529.
11. Georgian christianity and Roman Catholic presence // Georgia-Byzantium-Christian East. Tbilisi, -2017, - p. 30-31.

12. XVI əsr Avropa mənbələrində Sufi şah obrazı // Dedicated to the 94th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev I international scientific conference of young researchers, - Bakı: - 2017, - s. 1109-1110.
13. İstanbulun fəthi və katolik kilsəsinin bu hadisəyə münasibəti // Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2018. №1, - s. 35-41.
14. The ambassadors of Shah I Abbas at the courts of Christian Europe // Сборник научных работ “Тилея: научный вестник”, - 2018, 132 (5), - с. 116-119.
15. Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində Papalığ-Səfəvi əlaqələri // “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 100: Müsəlman Şərqində ilk parlamenti respublika” beynəlxalq konfransı, - Bakı: -2018, - s. 724-728.
16. Why did the Catholic missionaries fail to convert the Armenian and Georgian community of the Safavid Empire in the 17th century // People: International Journal of Social sciences, - 2019, Vol. 5. № 3- p. 177-193.
17. Heydarli, G. E. Activities of Dominican and Augustinian missionaries in the territory of the Safavid Empire: interreligious exchanges and challenges // Revista Romana De Studii Eurasiaticе, - 2020, №1-2 (Anul XVI) – p.217-229.
18. Activities of Catholic missionaries in the Georgian lands:diplomatic relations or the policy of catholicization by European kings // Saint Grigol Peradze 2nd International Scientific Conference *Dedicated to the 900th Anniversary of the Battle of Didgori*. Tbilisi, - 2021, - p.148-150.
19. Katolik Avropasının siyasi oyununun hədəfinə çevrilən şahzadə Cem Sultan // Tarix və onun problemləri, -2022. №1, - s. 73-77.
20. The Tolfa alum mines as a gift of God to Christendom: the Papal cause for a new crusade and a monopoly // Mercenaries and crusades. Abstracts. (1202-1480).Debrecen, -2022, -p. 17.
21. Religious Debates and Exchanges in the Safavid Empire: Polemical Treatises in Defense of Christianity and Islam // The XVth International Congress of Medieval Philosophy. Paris, - 2022 - p. 72-73.

Dissertasiyanın müdafiəsi 4 dekabr 2024-cü il tarixində saat 12:00 Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, Z. Xəlilov küç., 23

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 4 noyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 07.10.2024
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 42487 işarə
Tiraj:100